

Vytautas PETRUŠONIS, Gintautas TIŠKUS
Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Vilnius

MAGDEBURGO MIESTO KODAS IR JO ĮTAKA LIETUVOS MIESTŲ VAIZDUI

Reikšminiai žodžiai: Magdeburgo teisė, miestovaizdis, urbanistinis kultūros paveldas

ĮVADAS

Kaip L. Benevolo rašo *Europos miesto istorijoje*: „Miestas – tai tiltas tarp įvykių, susiejantis ateitį su praeitimi.“ Kartu šiandieniniai mūsų sprendimai, susiję su šiuolaikinėmis miesto struktūrinėmis problemomis, bus reikšmingi dar daugelį metų, netgi tuomet, kai mąstysena ir gyvensena bus jau kita¹. Visa tai didina architektų ir urbanistų atsakomybę ir verčia nuodugniai išanalizuoti įvairius Lietuvos miestų istorinės raidos aspektus. Miestų kūrime visada dalyvauja visuomenė; tokį dalyvavimą rodo ir nuo seno Europos miesto kultūroje vyravusios miesto savivaldos ir liberaliosios demokratijos tradicijos². Vienas tokių visuomenės dalyvavimo mechanizmų susijęs su Magdeburgo teise.

Magdeburgo miesto teisė – tai kompleksinis (socialinis, ekonominis ir kultūrinis) veiksnys, daręs įtaką ne tik Vakarų Europos, bet ir Lietuvos miestų plėtrai ir palikęs pastebimų pėdsakų miestovaizdyje. Siekiant geriau suvokti urbanistinį kultūros paveldą, jo galimas sąsajas su šiuolaikine miesto plėtra, tikslinga panagrinėti Magdeburgo teisyne, kodo³, turėjusio didelę reikšmę Europos miestų tapsmui, poveikį Lietuvos miestų fiziniam pavidalui.

Literatūros apie Magdeburgo teisę įgijusius miestus yra daug ir įvairios, tačiau joje nagrinėjami daugiausia teisiniai istoriniai privilegijų suteikimo ar miestų ūkinio gyvenimo klausimai, tiesiogiai nesiejant

Magdeburgo miesto teisės normų nuostatų su miesto vaizdo kaita. Pavyzdžiui, Magdeburgo teisės istoriniam kontekstui atskleisti svarbi informacija yra istorikės J. Karpavičienės publikacijose⁴. Kai kurie poveikio miestovaizdžiui momentai atsispindi svarbiausiuose urbanistų K. Šešelgio⁵, A. Miškinio⁶ darbuose, kolektyvinės monografijos *Lietuvos architektūros istorija* tomuose⁷ ir istoriko V. Kryževičiaus darbe⁸. Archyvinės medžiagos apie Magdeburgo privilegijas ir jų nuostatų vykdymą skelbta palyginti nedaug, didžioji dalis tebėra archyvuose. Straipsnyje archyvų duomenimis remiamasi netiesiogiai – iš publikacijų⁹.

Straipsnio tyrimo objektas – Magdeburgo teisės įtaka Lietuvos miestų plėtrai, jų vaizdai, planinei ir erdvinei struktūrai. Kaip šalutiniai veiksniai, veikę miestų vaizdą, aptariamos privilegijos žydų bendruomenei, religinėms konfesijoms.

Straipsnio tikslas – atskleisti, kokią įtaką Lietuvos miestų vaizdai turėjo Magdeburgo miesto teisės ir normos. Darbe suformuluoti tokie uždaviniai: trumpai apibūdinti Magdeburgo teisės bendruosius bruožus, jos atsiradimą Lietuvoje, išnagrinėti veiksnius, turėjusius įtakos miestų planinės ir erdvinės struktūros bei vaizdo pokyčiams; identifikuoti šių veiksmų pasekmes dabartiniuose miestuose; pasinaudojant Magdeburgo teisę įgijusių miestų plėtros patirtimi, aptarti aktualias dabarties miestų teisinio reguliavimo problemas.

MAGDEBURGO MIESTO NORMŲ REIKŠMĖ MIESTŲ RAIDAI

Magdeburgo teisės pagrindą sudarė garsusis XIII a. pradžios vokiečių paprotinės teisės rinkinys, žinomas „Saksų veidrodžio“ pavadinimu. Saksų veidrodį sudarė ministerialis Eike von Repgow savo valdovo grafo Hogern von Falkenstein pavedimu apie 1221–1224 m. Siekta užfiksuoti tuometines (įskaitant ir paprotines) teisės normas¹⁰.

Dalis to rinkinio skirta miestų teisei. Magdeburgo teisė garantavo miestams tam tikrą nepriklausomumą valdovo, bažnytinės hierarchijos ir galingų feodalų atžvilgiu. Ji davė miestiečiams (daugiausia amatininkams ir pirkliams) teisę rinkti miestų tarybas ir kitus organus, kurie ir tvarkė miesto administracinius, išdo ir teismo reikalus. Rotušė pasidarė tokia pat svarbi vieta, kaip pilis ir katedra, apie kurias pirmiausia ir augo miestai. Magdeburgo teisė garantavo miestams tam tikrą prekybos ir amatų apsaugą ir laisvę, kuria galėjo pasinaudoti ir svetimų kraštų pirkliai bei amatininkai. Dėl to miestuose anksčiau negu kur kitur ėmė atsirasti tarptautinės bendruomenės. Magdeburgo teisės paplitimą palengvino jos pačios lankstumas.

Kiekvienos Magdeburgo teisę įsteigiančios privilegijos esmę sudarė keturios pagrindinės nuostatos:

- prieštaraujančių Magdeburgo teisei rašytinių ir paprotinės teisės normų panaikinimas;
- miestiečių atleidimas nuo ponų, bajorų, vavadių, seniūnų ir kitų urėdų valdžios ir teismo;
- miesto savivaldos institucijų įkūrimas;
- ekonominių teisių ir lengvatų suteikimas miestiečiams¹¹.

Didelę reikšmę turėjo miestams suteikiamų privilegijų nuostatos, kurios stiprino miesto savivaldą (teisės aktų skelbimas, miesto biudžeto formavimas); saugojo miestiečių asmens laisves ir turtą; keitė magistrato sudėtį ir formavimo tvarką; duodavo miestiečiams papildomų mokesčių lengvatų; atleisdavo miestiečius nuo kariuomenės mokesčio; draudė privačius turgus kaimuose, pažeidžiančius miesto prekybos monopoliją; stengėsi reguliuoti prekių kainas; draudė perleisti miesto žemes ne miestiečiams;

tvirtino cechų ir gildijų statutus; steigė ir prižiūrėjo ligonines ir vaikų prieglaudas; įpareigojo rūpintis tiltų statyba, vandentiekio tiesimu, gatvių grindimu, gaisrine sauga, miesto gynyba ir t.t.

Magdeburgo teise privalėjo vadovautis visi miesto gyventojai. Tiksliai žydai turėjo prie sinagogų savo bendruomenes, kurios rinko seniūnus, o šie, vadovaujami rabino, sudarė kolegiją.

Į Lietuvą Magdeburgo teisė ėjo dviem keliais: per Lenkiją ir per Vokiečių ordiną, kur ji kartais buvo vadinama Kulmo teisės vardu. Kai kuriuose Gudijos ir Ukrainos miestuose Magdeburgo teisė buvo paplitusi pirma, negu ji pasklido po Lietuvą.

Kai didysis kunigaikštis Jogaila 1385 m. tapo Lenkijos karaliumi ir 1387 m. Lietuva priėmė krikštą, tais pačiais metais buvo paskelbtos privilegijos krikštą priėmusiems bajorams, Vilniaus vyskupui ir Vilniaus miestui. 1387 m. kovo 22 d. Merkinėje paskelbta Jogailos privilegija. Vilniaus miestiečiams ir miesto gyventojams buvo suteikta Magdeburgo miesto privilegija, tai yra teisė tvarkytis pagal Magdeburgo miesto pavyzdį. Magdeburgo teisė tokiu atveju reiškė miestiečių bendruomenės išsilaisvinimą iš valdovo ir jo vietininkų tiesioginės valdžios. 1390 m. panaši privilegija suteikta Brastai, apie 1408 m. Vytautas suteikė privilegiją Kaunui, XV a. pradžioje – Trakams¹².

Po Jogailos ir Vytauto laikų kelis dešimtmečius miestams savivaldos teisės, išskyrus vieną kitą atvejį, nebuvo teikiamos. Sėkmingai vokiškų miestų teisė skverbėsi į gudų ir lenkų kolonizuojamą Palenkę, artimus ryšius su gerai urbanizuota Lenkija turėjusią Voluinę, taip pat į Juodąją Rusiją ir aplinkines gudų kolonizuojamas žemes.

Lietuviškas žemes nauja miestų savivaldos kūrimo banga pasiekė kartu su bajoriškos savivaldos susidarymu po 1565–1566 m. reformų ir 1569 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybių unijos.

Lietuvos miestuose plintanti Magdeburgo teisė apėmė tiek miestiečių turtinių santykių, šeimos, globos, tiek miesto vidaus gyvenimą tvarkančius nuostatus. Ši teisė nebuvo nekeičiama, ji buvo pri taikoma Lietuvos sąlygomis, ypač kiek tai buvo susiję su vidine miestų sąranga. Miestai galėjo patys

ją papildyti skelbdami miesto gyvenimo nuostatus, vadinamuosius vilkierius.

Miesto pajamas sudarė nuosavybės mokestis, turgaus rinkliava, baudos ir įplaukos iš savivaldybės įmonių. Didelį pelną miesto išdui davė išskirtinė savivaldybės privilegija sverti ir matuoti įvairias pirklių prekes ir amatininkų gaminius ir imti už tai privalomą mokestį. Išdą taip pat gausiai papildydavo plytinių, malūnų, viešų pirčių, midinių, alinių, karčiamų steigimas ir tvarkymas¹³. Stiprėjo ekonominė savivaldybių bazė. Kiekvienas savivaldis miestas statydavosi rotušę, ko negalėjo kiti miestai. Rotušės pirmuosiuose aukštuose magistratas įrengdavo manufaktūros krautuves, grūdų sandėlius (aruodus), gelumbės kirpimo ir kitas dirbtuves. Specialiai įrengtose patalpose saugojo ilgio, masės matų ir saikų pavyzdžius. Antrame rotušės aukšte buvo raštinė, miesto taryba, teismo (kai kada mokyklos) patalpos, svarbiausioji patalpa – reprezentacinė salė, skiriama posėdžiams, priėmimams¹⁴. Rotušė buvo miestų savarankiškumo ir turtingumo simbolis.

Nors Lietuvos miestams ir buvo suteikiamos Magdeburgo miesto teisės, tačiau istoriškai Lietuvos miestai atsirado ir vystėsi kitokiomis sąlygomis, todėl jie nėra panašūs į tokio pat dydžio Vakarų Europos miestus nei savo išvaizda, nei savo struktūra. Dėl pirmųjų Lietuvos miestų atsiradimo laiko nėra vieningos nuomonės. K. Krikščiukaitis nurodo XII amžių apskritai¹⁵, E. Gudavičius mini XII a. pabaigą – XIII a. vidurį¹⁶. Anot K. Krikščiukaičio, tai nebuvo miestai tikrąja to žodžio prasme. Vakarų Europos tų laikų miestai turėjo savo teritoriją, atskirtą siena nuo kitos krašto teritorijos dalies, o jos gyventojai sudarydavo tam tikrą luomą, turintį savo savivaldybę. Lietuvoje tuomet miestų gyventojai tokio atskiros luomo neturėjo ir nuo kaimo gyventojų skyrėsi, galima sakyti, tik savo profesija – prekyba ir amatais, todėl Magdeburgo teisės suteikimas Lietuvos miestams padėties iš esmės nepakeitė, nes ši teisė buvo svetima krašto papročiams ir tradicijoms¹⁷.

Kartu būtina pažymėti, kad Vakarų Europos miestai įgijo teises po ilgos kovos, patys išsiugdydami jos nuostatus. O Lietuvos miestams suteiktoji teisė buvo naudinga ne tiek jų gyventojams, kiek jų plotų savininkams – LDK ar bajorams, kuriems miestų

įkūrimas tapo savotiška priemone savo išdui papildyti¹⁸. Atsitikdavo, kad Magdeburgo teisė buvo suteikiama veik tušties plotams, pvz., kokiam dvarui, šalia kurio paprastai būdavo kuriami miestai, o pats miestas taip ir neatsirasdavo. Toks dirbtinai atsiradęs miestas dažnai būdavo kraštui svetimas organizmas ir ilgainiui arba išnykdavo, arba virsdavo tik bažnytkaimiu¹⁹.

Magdeburgo miesto privilegijos suteikimas Lietuvos miestams su tam tikromis pertraukomis vyko daugiau nei tris šimtmečius. V. Kryževičius nurodo tokią chronologinę eilę²⁰: Klaipėda – 1257, Vilnius – 1387, Kaunas – 1408²¹, Trakai – 1408, Merkinė – 1569, Vištytis – 1570, Skuodas (suteikta Kulmo teisė) – 1572, Veliuona – 1580, Alytus – 1581, Biržai – 1589, Kėdainiai – 1590, Virbalis – 1593, Lazdijai – 1597, Kretinga – 1609, Jurbarkas – 1611, Joniškis – 1616, Simnas – 1626, Varniai – 1635, Naumištis – 1643, Šeduva – 1654, Vilkaviškis – 1660, Šventoji – 1685, Šiauliai – 1713, Liudvinavas – 1719.

XVI a. viduryje Magdeburgo miesto teisės jau turėjo 13 dabartinės Lietuvos teritorijoje esančių miestų, o iki XVIII a. privilegijuotųjų skaičius išaugo iki 83. Taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad ne visi miestai, gavę turgų ir mugių privilegijas, turėjo Magdeburgo miesto teises²².

Rotušė, pastatyta svarbiausioje miesto dalyje, dažnai jau greta esančių kulto paskirties pastatų, tapdavo kertiniu miesto visuomeninio centro formavimo elementu. Pagal A. Miškinį, visuomeninio centro buvimas ir atitinkama jo forma (aikščių grupė, viena aikštė, centras be aikštės) laikytinas vienu iš svarbiausių miesto požymių, atspindinčių miesto-vaizdą²³.

Svarbi Magdeburgo teisės nuostata buvo draudimas privačių turgų kaimuose, kartu įteisinant miesto prekybos monopoliją. Prekybai miestuose buvo įkuriamos stacionarios turgavietės, greta kurių kūrėsi prekybininkai ir amatininkai, suteikdami miesto centrui tam tikrą užstatymo pobūdį ir formą. Kadangi amatininkų cechai ir pirklių gildijos buvo teisės subjektai, jos galėjo reguliuoti savo narių skaičių, taip netiesiogiai darydamos įtaką miesto užstatymo pobūdžiui.

Draudimas perleisti miesto žemes ne miestiečiams turėjo įtakos mieste formuojamų posesijų dydžiams ir skaičiui. Magistratui taip pat priklausė rūpintis tiltų statyba, vandentiekio tiesimu, gatvių grindimu, gaisrine sauga, miesto gynyba. Šios magistrato kompetencijos diktavo ir reikalavimus pastatų statybai, jų architektūrai ir medžiagiškumui, nors ir primityviam, tačiau pastebimam sklypų ir pačių miesto teritorijų funkciniam zonavimui. Visa tai turėjo tiesioginę įtaką konkrečiam miesto vaizdui.

Atskirai reikėtų paminėti žydų ir religinių konfesijų privilegijas, nes jų įgyvendinimas taip pat turėjo įtakos miestų vaizdui. Pirmoji privilegija LDK žydams buvo sudaryta remiantis ankstesne Kališo srities žydams (Lenkijoje) suteikta Boleslovo Pamaldžiojo privilegija (1264 m.)²⁴. Beje, pirmosios privilegijos žydams buvo suteiktos anksčiau negu daugeliui miestų Magdeburgo teisės. Žydams Lietuvoje buvo leidžiama statytis ir turėti namus bei sklypus prie turgaus, gatvių ir kitur, statyti ir turėti sinagogą, įrengti kapines, laikyti savo mokyklą, pirtį, gaminti ir pardavinėti alų, degtinę ir midų, verstis prekyba ir amatais, supirkinėti gyvulius ir pardavinėti mėsą, laikyti visokių prekių namuose ir turguje pardavinėti, uolektimis matuoti, svarais sverti ir kita veikla užsiimti, kas, be abejo, negalėjo nepaveikti ir miesto, kuriame žydai gyveno, vaizdo.

Be Magdeburgo miesto privilegijų, privilegijų žydų bendruomenei būtina paminėti ir privilegijas religinėms konfesijoms, kurių atsiradimą reikia sieti su Lietuvos krikštu. Oficialiais Lietuvos krikšto metais laikomi 1387 m., nors Mindaugas buvo pasikrikštijęs dar 1251 m. Lietuvos krikšto akcijos pradžią ženklina Jogailos privilegijos Vilniaus vyskupui, kuriomis įsteigiama ir aprūpinama vyskupo institucija²⁵.

Tuoju po krikšto Jogaila pastatė katedrą ir dar 7 pirmąsias parapines bažnyčias krašte (Ukmergėje, Maišiagaloje, Nemenčinė, Medininkuose, Krėvoje, Balčiuose ir Ainoje)²⁶. Vėlesniais metais ne tik buvo statomos bažnyčios ir vienuolynai, bet ir įkuriamos mokyklos, steigiami universitetai, rūpinamasi knygų leidyba. Vien tik pažvelgus į išlikusias įvairių architektūros stilių bažnyčias galima drąsiai teigti, kad krikščionybės įvedimas neabejotinai padarė įtaką ir Lietuvos miestų vaizdui.

Dauguma sakralinių objektų yra pavieniai statiniai. Beveik visi sakraliniai pastatai yra kraštovaizdžio arba vietos lygmens dominantės. Ryškiausios dominantės yra katalikų bažnyčios, kurios dažniausiai statytos miestų erdvinės kompozicijos ašyje arba kaip elementas, siejantis dvarų sodybą su miestelių gyvenvietėmis. Iki šiol dauguma katalikų bažnyčių varpinių tebėra svarbiausios istorinio kraštovaizdžio vertikaliosios dominantės²⁷.

LIETUVOS MAGDEBURGO MIESTŲ FIZIONOMINIAI POŽYMAI

Istoriniai Lietuvos miestai nors ir sudaro vieną didelę grupę, tačiau yra labai skirtingi ne tik savo forma (planu ir vaizdu), bet ir dėl daugelio veiksnių, nulėmusių jų atsiradimą ir raidą. Tam turėjo įtakos ne tik gamta, bet ir jų ūkinės raidos savitumai, kuriems įtakos turėjo ir suteikiamos Magdeburgo teisės.

Nors Lietuvos miestų tinklas yra gana tankus, tačiau tai nebuvo dideli miestai. Tiek savo dydžiu, tiek gyventojų skaičiumi jie smarkiai atsiliko nuo to meto Vakarų ar Vidurio Europos miestų. XV a. pradžioje Lietuvoje buvo apie 150 gyvenviečių, kurios vėliau virto miestais, miesteliais, ir tokie išliko iki šių dienų. Nėra duomenų, pagal kuriuos būtų galima spręsti, ar visos minėtos gyvenvietės, greičiausiai tik jų dalis, jau turėjo miesto požymių. Bet užtat galima tvirtinti, kad XV a. pradžioje jau buvo padėti pamatai būsimam miestų išdėstymui²⁸.

Dėl tam tikrų valstybės raidos praeityje ypatumų Lietuvoje iki 1940 m. vykdytų funkcijų požiūriu išskyrė dvi gyvenviečių grupės: miestai ir miesteliai²⁹. Iki XVIII a. pabaigos miesteliai skyrėsi nuo miestų daugiausia juridiniu statusu: neturėjo miesto teisių, nors dažnai naudojosi miestelių steigimo, turgų ir prekymečių privilegijomis. Be to, miesteliuose proporcingai daugiau negu miestuose gyveno žemės ūkiu besiverčiančių žmonių, o tai liudija ir apie funkcinių artimumą kaimo gyvenvietėms. Toks ūkinės veiklos dvilypumas suformavo miesteliuose savitus, ir miestams, ir kaimams įvairiu mastu būdingus fizionominius požymius. Kaip ir miestuose, susidarė tie patys plano tipai ir jų variantai, prekybinio pobūdžio aikštės ar jų grupės (kompleksai), analogiškas

ar panašus užstatymo pobūdis, prekybininkų ir amatininkų apgyvendintos teritorijos, tokios pat ar panašios panoramos. Kita vertus, žemės ūkiu besiverčiančių gyventojų užimtose miestelių periferinėse dalys mažai skyrėsi nuo kaimų užstatymo. Taigi miesteliuose miestams būdingi fizionominiai požymiai išryškėjo nevienodai. Dalis miestelių nedaug tesiskyrė nuo tam tikro kaimo gyvenviečių funkcinės grupės – bažnytkaimių³⁰.

A. Miškinis kaip miesto fizionominius požymius išskyrė: tam tikrą pagrindinių gatvių tinklo formą; visuomeninio centro buvimą ir atitinkamą jo formą (aikščių grupė, viena aikštė, centras be aikštės; tam tikras centro (prekybininkų ir amatininkų apgyventos teritorijos) užstatymo pobūdis ir forma; tam tikras bendras vaizdas)³¹.

MIESTŲ UŽSTATYMO REGLAMENTAI IR ŽEMĖS VALDOS

„Miestas, kaip galima spręsti iš istorijos, yra maksimalios bendruomeninės galios ir kultūros koncentracijos taškas. Tai yra vieta, kurioje difuziški atskirų blyksnių spinduliai susifokusuoja, įgydami socialinį aktyvumą ir reikšmingumą. Miestas yra integruotų socialinių santykių forma ir simbolis: tai šventyklos, rinkos vieta, teisingumo rūmai ir žinių akademija. Čia, mieste, civilizacijos gėrybės dauginasi ir įvairėja, čia žmogaus patyrimas transformuojasi į regimus ženklus, simbolius, elgsenos būdus, tvarkos sistemas,“ – rašė miesto ir civilizacijos istorikas ir teoretikas Lewis Mumfordas³².

Analizuodamas įvairius miesto vaizdą formuojančius veiksnius, K. Linčas (*Kevin Andrew Lynch*) siūlo vertinti miestą arba jo dalį kaip savotišką erdvę išsidėsčiusią labai didelę konstrukciją, kurią galima suvokti per ilgą laiko tarpsnį, tam tikromis pastangomis apmąstant sąmonėje fiksuojamą informaciją. Miesto mentaliniam suvokimui K. Linčas išskyrė penkis pagrindinius miesto vaizdą formuojančius elementus, kurie miesto naudotojų sąmonėje formuojasi kaip vietos simbolių grandinė – vizualinių mazgų, erdvių ir tūrių, sudarančių miesto ženklus ir reprezentuojančių miestą, visumą. Pagal K. Linčą, formuojant miestovaizdą labai svarbu išryškinti atskirus vizualinius akcentus, kurie palengvina miesto

suvokimą, tai: keliai (*paths*), gatvės, takeliai, takai, kiti pėsčiųjų maršrutai; kraštai (*edges*), suvokiamos ar pastebimos ribos, tokios kaip sienos, tvoros, pastatai; rajonai (*districts*), palyginti dideli miesto kvartalai, išsiskiriantys savo identitetu ar charakteriu; mazgai (*nodes*), pagrindiniai ar lokaliūs susikirtimo taškai; lengvai identifikuojami objektai, tarnaujantys kaip orientyrai (*landmarks*)³³.

Visi šie miesto įvaizdžio elementai funkcionuoja kompleksiskai. Mazgai struktūrizuoja rajonus, rajonus išryškina ribos, išraižo keliai, ženklina orientyrai. Šie elementai yra pagrindinė informacija apie miesto vaizdą. Tačiau analizuojant miestą būtina kreipti dėmesį ir į socialinį kultūrinį laikotarpio kontekstą.

Visais laikais miestų užstatymą buvo stengiamasi reglamentuoti, ypač miesto centre. Ne išimtis ir magdeburginiai miestai. Senųjų magdeburginių miestų vaizdą jų ankstyvuojų plėtros metu lėmė ne tiek noras estetiškai formuoti miesto sandarą ar urbanistinės kompozicijos suvokimas, kiek grynai utilitariniai klausimai, visų pirma sietini su miesto saugumu ir higienos reikalavimais. Be to, didžioji dauguma Lietuvos miestų buvo maži, dažnai niokojami gaisrų, todėl identifikuoti jų vaizdą, naudojantis K. Linčo metodu, ankstyvuojų jų kūrimosi periodu nėra galimybių, todėl toliau apžvelgsime tik gan primityvų, tačiau miestovaizdžiui turėjusį įtakos, utilitarinį statybos reglamentavimą.

Iš miestiečių buvo reikalaujama statyti gražius namus, kaminus mūryti, stogų nedengti šiaudais, nestatyti šalia namų ūkinių pastatų. 1776 m. naikinant miestų savivaldą, bene didžiausias priekaištas buvo, kad jie neturi „miesto išvaizdos“, juose yra mažai gyventojų, o namai panašūs į kaimo trobas³⁴.

Ypač daug žalos miestams darydavo dažni gaisrai, todėl buvo reikalaujama stogus dengti ne šiaudais, o gontais ar lentomis: toks reikalavimas yra jau 1607 m. Kretingos privilegijoje. Čia, be to, nurodoma, kad kaminai iškiltų virš stogo ir būtų valomi. XVII a. viduryje iš Biržų miestiečių reikalaujama, kad namai būtų tvarkingai statomi, o kaminai būtų mūryti ir iškiltų viršum stogo. Miestiečiai stogus privalėjo dengti „prūsiškai“, t.y. stiegėmis; neišgalintieji dengti stiegėmis turėjo dengti gontais. Lentų

stogai Biržuose buvo draudžiami. 1708 m. Skuode nurodoma, kad namus dengti reikia stiegėmis, pirktomis iš dvaro plytinės. 1764 m. Joniškyje įsakyta stogus dengti lentomis, o bravorus iš miesto iškelti. 1739 m. Kėdainiuose reikalaujama statyti geresnius namus ir dengti juos stiegėmis arba gontais. Matyt, mieste mūrinių namų buvo nedaug, nes 1667 m. abipus Nevėžio stovėję 8 didesni ir 15 mažesnių mūrinių namų. Po 1780 m. gaisro buvo tiesiog įsakoma stogus dengti gontais. 1794 m. gatvės jau buvo reikalaujama grįsti akmenimis, o jų pakraščiais kasti griovius vandeniui nutekėti ir kanalizacijai.

Vilniuje 1766 m. įsakyta nugriauti medinius namus prie Rotušės aikštės. Pagrindinėse miesto gatvėse medinių namų liko. Įsakyta tik kaminus mūryti viršum stogų, o juos dengti stiegėmis. Pastarasis reikalavimas aptinkamas ir lokacinėse privilegijose (1569 m. Merkinės, 1667 m. Simno ir kt.). Bet apskritai XVIII a. miestuose buvo dar viena kita ir dūminė pirkia. Pavyzdžiui, 1738 m. Skuode, prie turgaus, stūksojo namas su atviru ugniakuru. XVIII a. pradžioje Kėdainiuose minima baltoji (švarioji) troba, kamara ir virtuvė.

Rūpinantis miestu ir saugantis gaisrų, miesto posesijose (sklypuose) buvo draudžiama statyti ūkinius pastatus. Tokį draudimą 1636 m. paskelbė K. Radvila Biržuose. Miesto ūkiniams pastatams jis paskyrė žemes už Apaščios upės, įsakydamas mieste statyti tik gyvenamuosius namus, būtinai fasadu išeinančius į gatvę. Gatvių posesijose statomi gyvenamieji namai, o ūkiniai pastatai – vadinamosiose kluonvietėse, kur iškultiems šiaudams ir pašarui įrengiamos daržinės, javams kulti – klojimai, gyvuliams – tvartai ir numai. Miestų gynybos reikalams statomos sienos – tvoros su vartais, o kai kur (pavyzdžiui, Biržuose) įrengiamos gynybinės užtvartos. Miestai turėjo taip pat aptvarus gyvuliams varyti.

Nei vandentiekio, nei kanalizacijos miesteliuose nebuvo, todėl švarai palaikyti ir vandeniui nutekėti buvo kasami grioviai.

Kaip ir 1636 m., 1682 m. instrukcija Biržuose reikalauti ūkinius pastatus statyti tik už miesto, valakuose, turėti miesto pirtį, o privačias – nugriauti. Miestiečiai įpareigojami pastatyti miesto plytinę, kalkių krosnį ir alaus daryklą, išgrįsti gatves

akmenimis, o aplink miestą supilti pylimą ir aptverti aštriakuolių tvora.

Miestuose, centrinėje jų dalyje, buvo rotušė ir turgaus aikštė. Turgaus ir mugės dieną teismo ar miestiečių sueigos pradžią skelbė rotušės varpas, virš rotušės buvo iškeliama vaito vėliava. Rotušės bokšte paprastai kabėjo miesto laikrodis, rotušėje buvo tūrio ir svorio matai.

Prie turgaus ir pačioje rotušėje buvo vadinamųjų kromų. Juose pardavinėtos atvežtinės prekės, o vietos amatininkų gaminiais prekiauta aikštėje.

Svarbūs miesto akcentai buvo bažnyčia, špitolė (beturčių, senelių prieglauda), mokykla ir vaistinė. XVII a. pabaigoje Kėdainiuose būta dviejų vaistinių. Vaistinei atidaryti reikėjo gauti karaliaus ar didiko privilegiją.

Kiek ir kur Lietuvoje buvo mokyklų, nustatyti sunku. Daugiau duomenų tėra apie jėzuitų mokyklas – kolegijas, misijas. Be Vilniaus kolegijos (1570 m.) ir universiteto (akademijos, 1579 m.), jėzuitai turėjo kolegijas Kražiuose, Varniuose, Kaune. Kitur jėzuitai turėjo misijų. Be jėzuitų, savo mokyklas turėjo pijorai, pranciškonai, trinitoriai, dominikonai ir kitos vienuolijos.

Miesto žemę sudarė posesijos (sklypai), kuriose buvo gyvenamieji ir ūkiniai pastatai, daržai, valakų ariama žemė, pievos ir ganyklos. Miestams žemė buvo skiriama labai skirtingai. Tai buvo numatoma Magdeburgo teisių suteikimo privilegijose ir dvarų savininkų nuostatuose.

MIESTŲ PLANINĖ STRUKTŪRA, TŪRINĖ IR ERDVINĖ KOMPOZICIJA

Vizualiai orientuojantis miesto erdvėje, svarbiausias vaidmuo tenka užstatymo dominantėms – iškiliems architektūros pastatams, statiniams, kontrastuojantiems su aplinkiniu užstatymu savo aukščiu, tūriu, forma ir spalva. Pagal K. Linčą, dominantės formuoja lengvai įsimenamą ženklų sistemą, padedančią orientuotis³⁵. Dominančių kompozicinę reikšmę gali sustiprinti kraštovaizdžio ypatumai, todėl, prieš rengiant urbanistinius projektus, svarbu tuos ypatumus estetiškai apmąstyti ir įvertinti.

Kaip rašo J. Vanagas, architektūrinės planinės

kompozicijos pilnatvė ir atitinkamas miesto įvaizdis, regimasis išpūdis daugiausia priklauso nuo to, kaip rišliai ir meniškai koordinuotai suprojektuota miesto orientyrų, architektūrinių ansamblių ir fono erdvių sistema, kaip sukomponuota visa miesto erdvinė struktūra – trimatėmis dimensijomis išreikšti kompoziciniai miesto ar jo dalies užstatymo ypatumai³⁶.

Objekto urbanistinė kompozicija paprastai kuriama sudarant miesto planą. Miesto planas – tai sumažintas realaus miesto ir jo elementų – gatvių, aikščių, užstatymo zonų, želdynų plotų grafinis pavaizdavimas. Svarbiausia miesto plano sandaros dalis – gatvių tinklas, lemiantis būsimos architektūrinės kompozicijos projekciją žemėje. Svarbiausias erdvinės struktūros elementas – miesto centras. Įprasta, kad jame sutelkiami architektūros požiūriu išraiškingiausi ir socialiai reikšmingiausi pastatai ir įrenginiai, monumentai. Taip centras tampa pagrindiniu miesto materialinės ir dvasinės kultūros židiniu, vieta, kurioje realizuojama intensyvi gyventojų visuomeninė ir socialinė veikla³⁷.

Nors pradžioje miestų gatvių tinklas dažniausiai atsirado ir neplaningai, tačiau, identifikuojant magdeburginių miestų vaizdą, svarbu įvertinti tai, kada gatvių tinklas ir miesto centrinė dalis imama tvarkyti planingai. Ilgą laiką vyravusi koncepcija, kad planingas tvarkymas prasidėjo tik XVI a. susilaukė kritikos. A. Pilypaitis nurodo XVI a. pirmąją pusę³⁸, A. Miškinis, siedamas tai daugiau su Vilniumi, rašo, kad tai XVI a. vidurys³⁹, o V. Butkus, J. Oksas, A. Vaškelis, remdamiesi naujausiais duomenimis, – atsiradus daugiau istorinių šaltinių ir ypač išsiplėtus archeologiniams tyrinėjimams, iškėlė naują, daug ankstesnės miesto pradžios koncepciją, – teigia, kad Kauno miestas planingai buvo tvarkomas jau XV a. I pusėje, ir sieja tai su Magdeburgo teisių gavimu (žr. 21 nuorodą). Kaip aiškina A. Vaškelis: „Seniausios, centrinės, senamiesčio dalies reguliarius stačiakampis išplanavimas, remiantis archeologiniais duomenimis, datuojamas XIV a. pabaiga – XV a. pradžia.“⁴⁰ Jis siejamas su Vidurio Europoje (XIII–XIV a.) susiformavusia lokuotų miestų reguliaraus planavimo idėja, kuri buvo paskelbta ir prigijo Kaune per tarpininkus vokiečių pirkliaus kolonistus⁴¹.

Aptardamas Vilniuje XVI a. iškilusius miesto planavimo uždavinius, susijusius su geresnių sąlygų prekybai, ekonomikai ir apskritai miesto gyvenimui sudarymu, Pilypaitis rašo: „Plečiant prekybą, įrengiant turgus, reikėjo vis didesnių aikščių. Kreivos gatvės ir netaisyklingi kvartalai savaimingai susiklosčiusios radialinės ar linijinės struktūros mieste labai trukdė skirstyti sklypus miestelėnams. Visa tai vertė ieškoti naujų, tobulėsių miestų statybos būdų, jų pavyzdžių artimiausiose kaimyninėse šalyse.“⁴²

Miestų planavimo klausimus buvo pradėta spręsti valstybiniu mastu. Didžiojo kunigaikščio 1536 m. patvirtintame Vilniaus miesto valdybos ir miestiečių susitarime sakoma, kad toliau nebus galima statyti namų savavališkai, „ne pagal rėžį“. Susirūpinta miestų tvarkymu, statybos ir planavimo reguliavimu, gaisrinių ir sanitarinių reikalavimų įvedimu. Pradėta plačiau taikyti stačiakampio miesto planą su taisyklingu gatvių tinklu ir stačiakampe turgaus aikšte centrinėje dalyje. Pagal stačiakampio miesto planą statyti ne tik nauji miestai, bet perplanuoti ir išplėsti buvusieji⁴³.

Miestai ir jų centrai buvo statomi pagal iš anksto paruoštą schemą (planą) taikant modulį (ilgio matmenį – rėžį)⁴⁴. Miesto teritorija buvo dalijama į skirtingo dydžio stačiakampius kvartalus, o šie – į vienodus miestelėnų sklypus, kurių pločio ir ilgio santykis buvo 1:3 arba 1:2,5 (2:5)⁴⁵. Tokioje paprasčioje ir aiškioje miesto plano kompozicijoje svarbus vaidmuo priklausė turgaus aikštei. Į jos kampus sueidavo po dvi viena kitai statmenos gatvės. Taip aikštė buvo įjungiamą į viso miesto plano kompozicijos struktūrą. Dažnai miestai buvo pradedami matuoti nuo turgavietės, nužymint iš jos kampų išeinančias gatves. Taisyklinga kvadratinė arba stačiakampė aikštė buvo tas branduolys, apie kurį koncentravosi visas miesto planas. Tik senesni didieji miestai turėjo po keletą aikščių⁴⁶.

Aikštę supę pastatai, kaip ir visame mieste, daugiausia buvo mediniai ir vieno aukšto, be puošybos elementų (arkadų, puošnių frontonų). Išimtis buvo tik didieji miestai – Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Kėdainiai. Kadangi miesto sklypai buvo pakankamai platus, namai buvo statomi šonu į aikštę arba gatvę, todėl Lietuvos miestuose vyravo lygi ir rami stogų

šlmenų linija. Svarbus miesto centro akcentas buvo miesto rotušė, kuri paprastai būdavo dviejų aukštų, su bokštu. Nors rotušė buvo ne vienintelis aukštas pastatas mieste, tačiau būtent jos bokštas pabrėždavo geometrinį miesto centrą⁴⁷.

Anot A. Pilypaičio, miesto aikštė buvo skirta prekybai, o jos vidurys – miesto visuomeniniams ir prekybiniais pastatams: rotušei, krautuvėms, sandėliams. Kulto pastatai paprastai buvo statomi toliau nuo aikštės. Kai kurių taisyklingo plano miestų (Virbalio, Skuodo, Kretingos) turgaus aikštėse esantys kulto pastatai yra vėlesnių laikų. Aikštės kampuose, prie svarbiausių gatvių sankryžos, dažniausiai buvo užvažiuojamieji namai (karčemos). Aikštės pakraščiais buvo statomi gyvenamieji namai ir prekybiniai pastatai (svečių, užvažiuojamieji namai, mažos krautuvės ir kt.). Tik rotušė stovėjo turgavietės viduryje⁴⁸.

Daugelio miestų ir miestelių anksčiau savaimingai susidaręs radialinis planas valakų reformos metu nebuvo pakeistas. Tačiau intensyvėjant prekybai ir plintant amatams kito ir miesto planas, daugėjo įvairios paskirties pastatų, kurie praturtino gatvių ir aikščių architektūrą. Nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. pradžios labai sumažėjo pagal stačiakampį miesto planą pradėtų statyti arba rekonstruoti Lietuvos miestų ir miestelių, beveik nenaudotos naujos epochos dvasią, jos kūrybinį potencialą, baroko principus atitikusios urbanistinės sistemos⁴⁹.

Vilniuje, kaip ir daugelyje kitų Lietuvos miestų, sklypai buvo platesni už daugelio Vakarų Europos miestų sklypus. Dėl to skyrėsi ir užstatymas: Vakarų Europos miestų kvartalai daugiausia buvo apstatyti ištisu perimetru, o Vilniuje vis dar buvo nemažai tarpų⁵⁰. Apie XVIII a. vidurį pertvarkomuose pagal klasicistinius principus miestuose ir miesteliuose buvo kuriamas stačiakampis gatvių tinklas ir aikštė. Tačiau klasicistinės architektūros poveikis miestų ir miestelių vaizdai buvo nevienodas. Ryškiausiai jis atspindėtas Vilniuje, kur buvo pastatyta daug naujų ir rekonstruota senųjų pastatų⁵¹.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai nei savo dydžiu, nei gyventojų skaičiumi negalėjo lygintis su didžiąja dauguma to meto Vidurio Europos miestų. Dėl nuolat siautėjusių gaisrų ir karų nuolat

keitėsi miestų kiemų ir jų gyventojų skaičius. Dalis miestiečių, nors ir gyvendami mieste, turėjo žemės už miesto ribų ir vertėsi žemdirbyste. Tokių miestiečių (žemdirbių), 1789 m. iliustracijos duomenimis, suskaičiuota net 43 procentai. Toks didelis mieste gyvenančių žemdirbių, kurių negalima priskirti nei amatininkams, nei pirkliais, skaičius rodo akivaizdžius miestų agrariškumo požymius.

Nors iš miestiečių buvo reikalaujama statyti gražius namus, kaminus mūryti, stogų nedengti šiaudais, nestatyti šalia namų ūkinių pastatų, tačiau visa tai ankstyvuojų magdeburginių miestų plėtros periodu lėmė ne tiek estetiniai reikalavimai formuoti miesto sandarą ar kompozicijos suvokimas, kiek grynai utilitariniai klausimai, visų pirma sietini su miesto saugumu ir higienos reikalavimais. Šiuos reikalavimus galima vertinti ir kaip sklypo statybos ir pastato architektūrinės išvaizdos reglamentus. Toks reglamentavimas nebuvo unifikuotas ir dažniausiai skirtinguose miestuose skyrėsi.

Nors sklypų tvarkymo, pastatų statymo ir kiti miesto plėtrai ir vaizdai įtaką darantys reikalavimai buvo nustatomi, tačiau svarbu ir tai, kieno iniciatyva tai buvo daroma. Iš nagrinėtos archyvinės medžiagos matyti, kad draudimai ir įsakymai dėl miestų tvarkymo daugiausia buvo duodami miesto valdytojo (šeimininko), o ne magistrato, kuriam veikiausiai buvo pavedama tik įsakymo ar draudimo vykdymo priežiūros funkcija.

Magdeburginių miestų steigimo privilegijose dažnai miesto vaizdas jau buvo tarsi užkoduojamas nurodant pagrindinius miesto vaizdą formuojančių elementų parametrus ar jų išvaizdą (gyvenamosios ir pagalbinės – ūkinės teritorijos, miestelėnų sklypų dydį, centrinės aikštės gabaritų ir formą, teritorinį ir socialinį miesto žemės zonavimą; aikštės, gretimos teritorijos ir svarbiausių miesto gatvių užstatymo pobūdį; gatvių ir aikščių grindinį; priešgaisrinius reikalavimus; svarbiausio miesto pastato – rotušės privalomumą).

Reikalavimus sklypus mieste užstatyti per nustatytą laiko terminą (kitais jais bus perleisti kitiems) galima vertinti kaip žemės naudojimo kontrolės mechanizmą.

MAGDEBURGO MIESTŲ RAIDOS IR MIESTOVAIZDŽIO POKYČIŲ PRIEŽASTINIAI RYŠIAI

Svarbiausiu magdeburginę miesto savivaldą reprezentuojančiu vizualiniu akcentu ir tūrine dominante laikytina rotušė, kurią pasistatyti turėjo kiekvienas savivaldą gavęs miestas. Aplink rotušę ar greta jos formavosi miesto aikštė, skirta prekybai. Aikštei priklausė svarbus miesto kompozicinis vaidmuo. Ji tapo savotišku mazgu, pagrindinių ir lokalių krypčių susikirtimo tašku. Į stačiakampės aikštės kampus paprastai sueidavo po dvi viena kitai statmenos gatvės, taip įjungdamos aikštę į visą miesto plano kompozicinę struktūrą. Taigi rotušė su ją supančia aikšte tapdavo savotišku magdeburginio miesto aukso viduriu, aplink kurį formuodavosi miesto visuomeninis prekybinis centras ir gyvenamųjų namų kvartalai. Reikalavimas statyti mieste gražius namus yra siejamas su miesto architektūros (šiuo atveju ir vizualinės) kokybės gerinimu. Miestiečiai, neišgalėję prižiūrėti namo, turėjo jį parduoti ir keltis į miesto pakraštį.

Magdeburginiame mieste aiškiai identifikuojami kvartalai, išsiskiriantys savo identitetu ar charakteriu. Tai prekybiniai visuomeniniai centrai, atskirų bendruomenių gyvenamosios vietos, ūkinės zonos. Grįstos gatvės, susisiekimo sistemos plėtra, tiltai, kanalizacijos ir vandens nutekėjimo grioviai,

gynybinės tvoros ir vartai taip pat laikomi miesto-vaizdį formuojančiais ir identifikuojančiais vizualiniais akcentais.

Ieškodami ryšio tarp Magdeburgo miesto teisės normų ir miesto vaizdo pokyčių, susiduriame su tam tikra problema, kuri iš dalies sunkina kai kurių pokyčių priskyrimą. Gali kilti abejonių, ar įvykę pokyčiai nebūtų įvykę ir tuo atveju, jei miestas nebūtų gavęs Magdeburgo privilegijų ir ar suteiktos privilegijos garantavo miesto plėtros procesą. Iš 24 Magdeburgo miesto teises turėjusių 5 miestai statusą prarado, o dar 4 formaliai netenkina nustatytų kriterijų. Sudėję miestus, praradusius statusą ir formaliai neatitinkančius kriterijų, gauname 37,5 %. Tai liudija, kad miestų vystymasis priklauso ne tik nuo privilegijų ir Magdeburgo teisių suteikimas savaime sėkmingos miesto ateities negarantavo.

Reikia pastebėti, kad ne tik Magdeburgo miesto privilegijos, bet ir privilegijos apskritai, pvz., privilegijos žydų, kitoms etninėms bendruomenėms ar atskiroms amatininkų grupėms ar veiklos sritims, turėjo įtakos miesto plėtrai ir jo vaizdai (1 pav.).

Būtina įvertinti integruotos ir koordinuotos plėtros charakterį, t. y. tai, kad miesto plėtra kompleksiskai rūpinosi miesto magistratas, nors dažnai nurodymus gaudavo ir iš konkretaus miesto savininko ar valdytojo. Kompleksiškai tvarkomas miestas buvo

1 pav. Škotų bendruomenės pastatai Kėdainiuose. Vytauto Petrušonio 2014 m. nuotrauka

2 pav. Kauno rotušės aikštė XIX amžiuje. Napoleono Ordos piešinys. Levandauskas, Vytautas; Vaičekonytė-Kepežinskienė, Renata. *Napoleonas Orda: senosios Lietuvos architektūros peizažai*, – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, p. 79

daug gyvybingesnis, ką parodo ir tai, kad išlikę ir labiausiai išsivystę Lietuvos miestai būtent tie, kuriems buvo suteiktos Magdeburgo teisės. Tai aki-vaizdžiai demonstruoja ir anksčiau Magdeburgo teisės turėjusių Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Kėdainių, Trakų istoriniai senamiesčiai. Iki šių dienų išliko didžiausių ir svarbiausių magdeburginių miestų struktūriniai planiniai elementai (plano tipas ir gatvių tinklas), tūriniai erdviniai elementai (aikštės ir pastatai), svarbiausi vizualiniai akcentai – rotušės (2 pav.).

DABARTINIŲ IR MAGDEBURGINIŲ MIESTŲ PLĖTROS TEISINIO REGULIAVIMO YPATUMAI

Dabartinio ir magdeburginio miesto plėtros reguliavimas turi daug panašumų. Seniau valdovas, suteikdamas Magdeburgo miesto privilegiją, dažnai joje nurodydavo ir pagrindinius plėtros reikalavimus. Vėliau miesto valdytojas ar savininkas savo leidžiamais teisės aktais ir toliau savotiškai reglamentavo plėtros procesą. O magistratas, vadovaudamasis suteiktų privilegijų nuostatomis ir vėlesniais teisės aktais, miesto plėtrą administravo. Šiais laikais procesas panašus. Centrinės valdžios institucijos (Seimas, Vyriausybė, ministerijos) priima teisės aktus, reglamentuojančius patį plėtros procesą ir

pagrindines nuostatas ar reikalavimus, o savivaldos institucijos šias nuostatas įgyvendina pagal joms suteiktą kompetenciją. Šiuo atveju Magdeburgo teisyne analogas yra Vietos savivaldos įstatymas⁵².

Kadangi centrinės valdžios teisės aktuose dažniausiai būna nurodyta, kas turi būti padaryta, o pasirinkti kelią, kaip tai įgyvendinti turi savivaldybė, sėkmę plėtros procese nulemia ne tik miesto geografinė padėtis, ekonominis, socialinis ar kultūrinis potencialas, bet ir geri administravimo įgūdžiai, profesionalumas, atsakomybė už priimamą sprendimą. Savaime aišku, kad plėtros mastą anksčiau ir dabar lyginti negalima, tačiau galima įžvelgti bendrų panašumų. Tiek seniau, tiek ir dabar nebuvo galima statyti bet kur ir bet kaip. Egzistavo ir egzistuoja teritorijų funkcinio zonavimo reikalavimai, taip pat reikalavimai pastatų architektūrai ir konstrukcijoms, tačiau vienas esminis skirtumas gana ryškus. Tai ankstesniais metais egzistavęs plėtros kompleksiskumas ir nuoseklumas. Naujos miesto teritorijos buvo užstatomos nuosekliai, viena po kitos, ko negalima pasakyti apie dabartinės chaotiškos urbanizacijos tendencijas, kada miesto plėtra numatytose teritorijose vykdoma tarsi šuoliais, atskirais objektais, neužtikrinant teritorijos užbaigtumo, inžinerinės ir socialinės infrastruktūros įrengimo.

Tokia plėtra skatina miestų išskydimą, neužtikrina gero susisiekimo, nėra pateisinama ekonomiškai, neužtikrina būtinos aplinkos kokybės reikalavimų. Taip pat paminėtinas seniau egzistavęs daug efektyvesnis žemės naudojimo kontrolės mechanizmas, kai žemės naudotojas, neužstatęs sklypo per nustatytą terminą, privalėjo jį perleisti kitam naudotojui.

Nors architektūros stilių įvairovė buvo neatsiejiama miestų raidos dalis, tačiau senuosiuose miestuose beveik tobulai derėjo skirtingu laiku atsiradę skirtingos stilistikos objektai. Nauji pastatai praturtindavo miesto erdves, tapdavo vientiso architektūrinio audinio dalimi, jo meniškais vertikaliomis ar tūrinėmis dominantėmis.

Deja, tai, kas buvo kurta per amžius ir išliko iki mūsų dienų, šiais laikais dažnai yra sumenkinama dėl nepamatuotų ambicijų, siekiant didesnio pastatų aukščio, patalpų ploto. Atsitinka ir atvirkščiai, kai, prisidengiant noru saugoti, neleidžiama praktiškai jokia veikla, ir dėl to nukenčia pats saugomas objektas. Šiuo atveju būtina prisiminti Istorinių miestų ir urbanistinių vietovių apsaugos chartijos 10 straipsnį, kuriame teigiama, kad esamų pastatų ansambliai gali būti praturtinti ir šiuolaikiniais elementais, nesuardančiais harmonijos⁵³.

Tad kokius gi pėdsakus magdeburginio miesto kodas paliko dabartiniuose Lietuvos miestuose? Pirma, tai išlikusios, nors ir amžiams bėgant pertvarkytos rotušės (pavyzdžiui, Vilniuje, Kaune ir Kėdainiuose), kurios ir šiandien liko centrinėmis ir svarbiausiomis istorinio miesto branduolio aikščių dominantėmis. Istoriniuose senamiesčiuose taip pat yra išlikusių senųjų amatų cechų ir gildijų pastatų. Daugelyje miestų išliko vertingų užstatymo ir tūrinės erdvinės kompozicijos elementų (gatvių tinklas, aikštės planas, gatvių ir aikštės tūrinė erdvė, „žydų miestas“, užstatymo fragmentai), kurie saugomi kaip urbanistinis paveldas.

Įstatymų ir kitų teisės aktų gausa ne visada gali būti efektyvi ir tinkamai apsaugoti tai, kas vertinga. Dažnai atsitinka, kad dėl pačios vertės kriterijų ar apsaugos priemonių nesutariama, įstatymų nuostatos traktuojamos skirtingai, kuriai nors suinteresuotai pusei palankia linkme. Be to, dabartinė teisinė bazė nėra lanksti derinant vertingų miesto plano ir užstatymo

elementų ar jų charakterio perimamumo (dabartine kalba – kultūros paveldo apsaugos) ir miestų plėtos momentus⁵⁴. Visa tai, palyginti su kompleksiniu miesto tvarkymo patyrimu, kiek nuvilia. Dėl to daugelis vertingų istorinių miestų architektūros praeities savitumų, tarp jų ir išlikę miestų struktūros elementai (gatvių ir aikščių erdvinė kompozicija, gatvių tinklas, istorinių miesto dalių tūrinės ir erdvinės dominantės), taip pat vertingi siluetai ir panoramos planuojant ar projektuojant lieka nesuprasti ir neįvertinti.

IŠVADOS

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Magdeburgo teisės suteikimas miestams buvo valdovo valios aktas, nulemtas miesto savininko ar valdytojo norų ne tik suaktyvinti miesto plėtos procesą, bet ir gauti papildomų pajamų į išdą.

Jau pačiose magdeburginių miestų steigimo privilegijose buvo užkoduojami pagrindiniai miesto plėtos reikalavimai: pagrindinės gyvenamosios ir pagalbinės – ūkinės teritorijos dydis; centrinės aikštės didumas ir forma; miestiečių sklypų dydis; teritorinis ir socialinis miesto teritorijos zonavimas; aikštės, gretimos teritorijos ir svarbiausių gatvių užstatymo pobūdis; gatvių ir aikščių grindiniai; priešgaisriniai reikalavimai; reikalavimai pastatyti svarbiausią miesto pastatą – rotušę.

Pagrindiniu magdeburginio miesto plano struktūriniu elementu laikytinas administracinio prekybinio centro kompleksas (aikštė, rotušė, prekybinės ir gyvenamosios patalpos). Dėl dažnų gaisrų miestų gatvių ir aikščių erdvinė kompozicija nuolat kito. Didėjo pastatų koncentracija centrinėse miesto dalyse, ryškėjo skirtumai tarp miesto centro ir pakraščių užstatymo tankumo. Pagrindinių miesto erdvinio elementu laikytina centrinė aikštė su tūriniu ir dažnai vertikalioji dominante – rotušė.

Magdeburginių miestų raidos varomąją jėgą gali būti laikomos ir miesto visuomeninės institucijos (cechai, gildijos, tautinės bendruomenės), nulėmusios skirtingų planinės struktūros morfotipų atsiradimą. Magdeburginių miestų plėtrai ir pastatų architektūros stilistikai įtakos turėjo ir privilegijos atskiroms bendruomenėms (pvz., žydams) bei religinėms konfesijoms.

Magdeburgo miesto normos gali būti vertinamos kaip to meto miesto planinei struktūrai ir architektūrinei išraiškai įtaką padarę urbanistiniai architektūriniai reglamentai. Savivaldos suteikimas sudarė sąlygas magistratui kompleksiskai ir integruotai spręsti miesto plėtros klausimus, tačiau negarantavo socialinio, kultūrinio ar ekonominio klestėjimo. Dabartinio ir magdeburginio miesto plėtros reguliavimas turi daug panašumų. Seniau centrinė valdžia – valdovas, suteikdamas Magdeburgo miesto privilegiją, dažnai joje nurodydavo ir pagrindinius reikalavimus miesto plėtrai. Miesto valdytojas ar savininkas savo leidžiamais teisės aktais ir toliau reglamentavo plėtros procesą, o magistratas, vado- vaudamasis suteiktų privilegijų nuostatomis ir vėlesniais teisės aktais, miesto plėtrą administravo. Šiais laikais procesas panašus. Centrinės valdžios institucijos (Seimas, Vyriausybė, ministerijos) priima teisės aktus, reglamentuojančius patį plėtros procesą, pagrindines nuostatas ar reikalavimus, o savivaldos institucijos šias nuostatas įgyvendina pagal joms suteiktą kompetenciją.

Magdeburgo miesto kodo pėdsakai šiuo metu – tai kai kurios išlikusios, nors ir amžiams bėgant pertvarkytos rotušės (jos neretai ir šiandien liko centrinėmis ir svarbiausiomis istorinio miesto branduolio aikščių dominantėmis), istoriniuose senamiėsčiuose – senieji amatų cechų ir gildijų pastatai ir daugelyje miestų išlikę vertingi užstatymo ir tūrinės erdvinės kompozicijos elementai (gatvių tinklas, aikštės planas, gatvių ir aikštės charakteris, etninių ir religinių bendruomenių statiniai, užstatymo fragmentai), kurie saugomi kaip urbanistinis paveldas.

Dabartinė teisinė bazė nėra lanksti derinant vertingų miesto plano ir užstatymo elementų ar jų charakterio perimamumo (dabartine kalba – kultūros paveldo apsaugos) ir miestų plėtros momentus. Visa tai, palyginti su magdeburginio miesto kompleksinio tvarkymo patyrimu, kiek nuvilia. Dėl to daugelis vertingų istorinių miestų architektūros praeities savitumų, tarp jų ir išlikę magdeburginių miestų struktūriniai elementai (gatvių ir aikščių erdvinė kompozicija, gatvių tinklas, istorinių miesto dalių tūrinės ir erdvinės dominantės), taip pat vertingi siluetai ir panoramos planuojant ar projektuojant neretai lieka nesuprasti ir neįvertinti.

Nuorodos

- ¹ Benevolo, Leonardo. *Europos miesto istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p.7, 9.
- ² Grunskis, Tomas. *Tradicija ir ideologija miesto visuomeninėje erdvėje kintančių sociokultūrinių sąlygų kontekste*. In: *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška*. Vilnius: Savastis, 2003, p. 13.
- ³ Terminas kodas [pranc. *code*<lot. *codex* – sąrašas] suprantamas, kaip Magdeburgo teisyne suformuluotas miesto plėtrą programuojantis, organizuojantis ir įtakojantis veiksnys.
- ⁴ Karpavičienė, Jolanta. *Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos*. In: *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*. Kn. 3 /Sudarė Zigmantas Kiaupa, Edmundas Rimša. Vilnius: Mokslas, 2001, p. 186–191; Karpavičienė, Jolanta. *Magdeburgo teisė ir lietuviškasis jos kontekstas*. In: *Mokslas Lietuva*, 2012, Nr.20, 2013, Nr. 12.
- ⁵ Šešelgis, Kazys. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai: nuo seniausių laikų iki 1918 m.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- ⁶ Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius: Mokslas, 1999; Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistikos paveldas: genezė ir raidos ypatumai, vertybių išaiškinimas, apsauga ir panaudojimas. Habilituoto daktaro disertacijos tezės*. Vilnius, 1994.
- ⁷ Temai svarbiausi du pirmieji tomai: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1. *Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius: Mokslas, 1988; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2. *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- ⁸ Kryževičius, Vincas. *Lietuvos privilegijuotieji miestai*. Vilnius: Mokslas, 1981.
- ⁹ Kryževičius, Vincas. *Lietuvos privilegijuotieji miestai*. Vilnius: Mokslas, 1981; Kiaupa, Zigmantas; Rimša, Edmundas. (sudarytojai) *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1992.
- ¹⁰ Landau, Peter. *Der Entstehungsort des Sachsenspiegels. Eike von Regpow, Altzelle und die anglo-normannische Kanonistik*. In: *Deutsche Archiv*, 2005, Bd. 61. S.73–101.
- ¹¹ Andriulis, Vytautas; Maksimaitis, Mindaugas; Pakalniškis, Vytautas; Plečkaitis, Justinas Sigitas; Šenavičius, Antanas. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 96–98.
- ¹² Ibid., p. 94.
- ¹³ Stačiokas, Romas. *Lietuvos savivaldybių raida*. Vilnius: Vilniaus universiteto tyrimo ir mokymo centras, 1991, p.41.
- ¹⁴ Ibid, p. 41.
- ¹⁵ Kriščiukaitis, Kazimieras. *Lietuvos urbanizmas*. In: *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, Vilnius 1991, p. 741.
- ¹⁶ Gudavičius, Edvardas. *Miestų atsiradimas Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 65.
- ¹⁷ Kriščiukaitis, op. cit, p. 741.
- ¹⁸ Šešelgis, op. cit., p. 34.
- ¹⁹ Kriščiukaitis, op. cit., 741.
- ²⁰ Kryževičius, op. cit., p.132-133.
- ²¹ Laikas, kada ši privilegija buvo suteikta Kaunui, nurodomas skirtingai. Z. Kiaupa pritaria paplitusiai 1408 m. datai (Kiaupa, Zigmantas. *Kauno istorija*, t. 1, Kaunas: Versus aureus, 2010, p. 41), net nediskutuoja dėl V. Butkaus, J. Okso, A. Vaškeliio siūlomo datavimo, remiantis antspaudų analize, XIV amžiuje (Butkus, Vidmantas; Oksas, Jurgis; Vaškelis, Aleksandras. *Kada buvo suplanuotas Kauno*

miestas? In: *Architektūros paminklai*, t. 12, Vilnius: Mokslo, 1989, p. 12.). Beje, šio straipsnio net nėra Z. Kiaupos knygos literatūros sąrašė. Taip pat sąrašė nėra M. Bertašiaus straipsnio (Bertašius, Mindaugas. *Miesto vizija archeologo žvilgsniu. Alternatyvus XIV–XV a. Kauno miesto raidos modelis*. In: *Lietuvos archeologija*, 2004, t. 26, p.173–182), kuriame teigiama apie Kauno miesto lokaciją (veiksmas, susijęs su Magdeburgo teisių suteikimu, ir reiškiantis tai, kad miestas įkurtas, planuotas ir pradėtas statyti vienu metu) XIV–XV amžių sandūroje (Bertašius, op. cit., p. 177).

²² Šešelgis, op. cit., p.43.

²³ Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistikos paveldas...*, p. 17.

²⁴ *Žydai Lietuvoje. Privilegijos žydų bendruomenei* < <http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/242/> > [žiūrėta 2008-10-28].

²⁵ Bumblauskas, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija 1009-1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 134.

²⁶ *Lietuvos istorija* / Red. Adolfas Šapoka. Fotografuotinis leidimas. Vilnius: Mokslo, 1989, p.111.

²⁷ Buivydas, Rimantas; Jurevičienė, Jūratė. *Sakralinės architektūros klasifikavimo link*. In: *Urbanistika ir architektūra*, 2006, t.XXX, Nr.3, p. 108–109.

²⁸ Šešelgis, op. cit., p. 35-36.

²⁹ Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistikos paveldas...*, p. 5.

³⁰ Ibid, p.7.

³¹ Ibid, p. 7.

³² Cit. pagal: Samalavičius, Almantas. *Miesto kultūra*. Vilnius: Technika, 2007, p. 7.

³³ Lynch, Kevin. *The Image of the City*. Cambridge: The MIT Press, 1960. Cit. pagal rusišką leidimą: Линч, Кевин. *Образ города*. Москва: Стройиздат, 1982, c. 51–52.

³⁴ Visi istoriniai archyviniai duomenys, iliustruojantys

Magdeburgo teisės reikalavimus, pateikiami pagal V. Kryževičiaus leidinį; p. 37–55.

³⁵ Линч, К. *Образ города*. Москва: Стройиздат, 1982, c. 76.

³⁶ Vanagas, Jurgis. *Urbanistikos pagrindai*. Vilnius: Technika, 2008, p. 57.

³⁷ Ibid, p. 51–57.

³⁸ Pilypaitis, Antanas. *Miestų ir miestelių raida nuo XVI a. vidurio iki XVII a. vidurio*. In: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1. Vilnius: Mokslo, 1987, p. 162.

³⁹ Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistikos paveldas...*, p. 8.

⁴⁰ Vaškelis, Aleksandras. *Jurgis Oksas*. In: *Kauno istorijos metraštis*, t. 1, Kaunas, 1998, p. 202.

⁴¹ Ibid.

⁴² Pilypaitis, op. cit., p. 162.

⁴³ Ibid, p.163.

⁴⁴ Ibid, p.164.

⁴⁵ Ibid, p.164.

⁴⁶ Ibid, p.164.

⁴⁷ Ibid, p.165.

⁴⁸ Pilypaitis, op. cit., p.165.

⁴⁹ Miškinis, Algimantas. *Lietuvos urbanistika...* p. 48.

⁵⁰ Pilypaitis, A. *Vilniaus senamiesčio kvartalas Nr. 32. Rekonstrukcijos pasiūlymai*. 1975, t. 3 PKI, f. 5, Nr. 1214.

⁵¹ Miškinis, op. cit., p. 55.

⁵² *Vietos savivaldos įstatymas*, In: *Valstybės žinios*, 1994, Nr. 55-1049.

⁵³ ICOMOS *Istorinių miestų ir urbanistinių vietovių apsaugos chartija*, Vašingtonas, 1987.

⁵⁴ Petrušonis, Vytautas. *Urbanistikos vertybių apsaugos metaloginis aspektas*. In: *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a. nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, p. 98.

Vytautas PETRUŠONIS, Gintautas TIŠKUS

Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

MAGDEBURG TOWN CODE AND ITS IMPACT ON THE LITHUANIAN TOWNS CITYSCAPE

Key words: *Magdeburg legal norms, cityscape, urban cultural heritage*

Summary

This work contains analysis of Magdeburg legal norms and its impacts on development of Lithuanian towns, their cityscape and planning structure. Medieval Magdeburgian rules of law can be treated as the urban – architectural regulations influencing the structure and architectural expression of cities. Municipal grant enabled cities magistrate comprehensive and integrated approach to urban development, although could not guarantee the social, cultural and economic prosperity for the city. Size of main residential and auxiliary service territory, size and form of main town square, size of allotments of town residents, squares, adjacent territories and type of development on the main streets and squares, firefighting requirements also the urgency to build main administrative building (Town Hall) were coded in the privileges of Magdeburg town foundation. Other provided privileges such as privileges for ethnic communities and confessions had big impact on a town view too.

Magdeburg rules and the current urban development regulation have many similarities. In the past, the central government – the ruler, giving the privilege of Magdeburg, often referred to therein and the basic requirements of urban development. Further – the city manager or his authorized owner regulates the development process by its legislation, while the city magistrate, under the privileges granted by the provisions of the legislation and the subsequent development is carrying out the administration of the city. Nowadays, the process is similar. Central government institutions (the Parliament, the Government, and the Ministries) adopt legislation governing the development process itself, the main provisions or requirements, and municipal institutions are complying with these provisions by virtue of their expertise. Currently some Town Halls (which often and today remain the central and most important landmarks of squares, historic urban core), survived from earlier times, the historic parts of old town with the old craft guild buildings represents the traces of Magdeburg city code. Also in many cities have survived valuable features of urban structure (the network of streets and squares plan, the character of streets and squares, examples of ethnic communities and different religious confessions architecture), which now figure as an urban heritage.

All this compared with the integrated management experience of Magdeburg type cities in certain scale is disappointing. Unfortunately the current legal framework is not flexible in combination of cultural heritage protection and urban development moments. As a result, many valuable historical urban architectural peculiarities of the cityscape, remain misunderstood and underestimated in the course of planning and design.

Gauta 2014-02-05

Parengta spaudai 2014-05-20